

çox vacibdir. Deməli, dərsin didaktik əsaslarının, hesaba alınması, yəni təlimin dərstdə həyata keçirilməsi Azərbaycan dili fənninin tədrisi prosesində də bu üç əsas funksiyasının icrasını nəzərdə tutur.

Metodist alim Y. Kərimovun «Təlim metodları» kitabında qarşılaşdığımız məlu-mata görə məşhur rus pedaqoqu Q.İ.Şukina metodların dörd funksiyadan ibarət oldu-ğunu qeyd etmişdir. Funksiyalar haqqında məlumatı özünün «Методы обучения как компонент учебного процесса» adlı kitabında verən Q.Şukina təlim metodları haq-qında belə bir fikir irəli sürmüşdür: «Təlim metodu elə bir xassəyə malik olmalıdır ki, şagirdlərin ehtiyacına istinad etsin, onların marağını hərəkətə gətirsin və müəyyən vəzifənin həllinə yönəlsin, onlarda biliyə münasibəti möhkəmləndirsin» (7, səh.232).

Aydındır ki, təlim ilk olaraq, şagirdləri elmlərin əsasları ilə, yəni, Azərbaycan dili fənninin tədrisi zamanı Azərbaycan dilçiliyinin bölmələrinə (şöbələrinə) aid elmi məlumatlarla dərindən silahlandırmağa, əqli və praktik fəaliyyətləri üçün bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmələrinə xidmət edir. Bilik, bacarıq və vərdislər təhsilin əsas komponentləridir. Bunların içərisində isə bilik təlimin başlıca və aparıcı komponenti hesab olunur. Onda bəşəriyyətin ümumiləşdirilmiş təcrübəsi, həyatın müxtəlif sahələrindən elmə məxsus olan faktların, qayda və nəticələrin, qanunauyğunluqların, nəzəriyyələrin əksi ifadə edilmişdir

Bilik bir komponent kimi – elmin təbiət, cəmiyyət və təfəkkürə aid fakt, məlumat, anlayış, qanun, qayda, nəzəriyyələrin anlanmasına, hafizədə saxlanmasına və yenidən təsvirinə deyilir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi biliklərin tamlığını sistemliliyini və dərk edilməsini təmin edir. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin əsas didaktik vəzifəsi şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdislərini inkişaf etdirməkdir. Bu səbəbdən də ilk növbədə fonetika, leksika, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksisdən proqrama daxil edilərək öyrədilən dil qaydalarına aid biliklərin nitq inkişafı üçün praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmalı, mətn üzrə işlərdə əsas məqsəddən uzaqlaşmamaq şərtilə mövzunun tədrisinə ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə edilməlidir. Biliklərin mənimsədilməsində müəllimin həlledici rol oynadığını nəzərə alsaq görürük ki, IV məzmun xəttinə uyğun olaraq, dil qaydaları üzrə biliklərin mənimsədilməsi zamanı o, əsas məqsəd kimi şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ədəbi tələffüz, orfoqrafik yazı, cümlə qurmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini və digər bu istiqamətdə aparılacaq işlərin düzgün təşkilini təmin etməlidir. Azərbaycan dili üzrə biliklərin verilməsi zamanı ayrı-ayrı mövzuların tədrisindəki məqsədi anlamaq təlimdəki həlledici amillərdən biridir(1, səh.9).

Bu funksiya həmçinin onu nəzərdə tutur ki, təlim təkcə biliklərin alınmasına deyil, həm də bacarıq və vərdislərin formalaşmasına istiqamətləndirilir. Komponentlərdən ikincisi olan bacarıq isə yaradıcı fəaliyyətdir. Məsələn, riyaziyyatdan – loqarifmik xətkəş, hesablayıcı maşınlarla, müxtəlif tipli modellərlə iş; fizika və kimyadan laborator təcrübələrin aparılması, coğrafiyadan – xəritə ilə iş və d. xüsusi, ümumi bacarıq və vərdislərə isə, oxu və yazı vərdişi, dərsləklərlə işləmək bacarığı və d. daxildir.

Bacarıq və vərdislər ümumi və xüsusiyyə bölünür. Bunlardan xüsusi bacarıq və vərdislərə müvafiq tədris fənni üçün spesifik olan praktik bacarıq və vərdislərdir. Şagird və tələbələrə bütün fənlər üzrə biliklər Azərbaycan dili vasitəsilə ötürülür, deməli, onlara «verilən bilik və bacarıqlar ana dili yaddaş süğəcindən keçməyəcəksə onun daimiliyindən, əbədiyindən danışmağa dəyməz» (1, səh.35). Bu onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dili fənninin tədrisi nəticəsində qazanılacaq bilik və bacarıqların dəqiq müəyyənləşdirilməsi çox önəmlidir. Bunu nəzərə alaraq, hətta, Azərbaycan dili üzrə müəllim üçün metodik vəsaitdə standartlara uyğun qiymətləndirmə rubrikələrində sözün mənasını izah etmək, dinləmə və danışma, yazı bacarıqlarının hər birinə aid holistik rubrikə və danışma bacarığına (Özünüqiymətləndirmə) uğun nümunə şəklində qiymətləndirmə meyarları təqdim edilir (6, səh.30-33)

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dili fənninin tədrisinin son məqsədi yalnız dilçilik elminin əsaslarını mənimsətmək deyil, eyni zamanda, şagirdin cəmiyyətdəki ünsiyyət rahatlığını da təmin etməkdir. Deməli bu fənnin məqsədi şagirdlərin verilmiş bilikləri əzbərləməsi deyil, mürəkkəb mətnləri oxuyub qavradığını nümayiş etdirmək, səlis, maraqlı danışmaq, dil normalarına müvafiq

yaza bilmək, anladıqları barədə təfərrüatı ilə fikrini çatdırmaq bacarıqları kimi formalaşan intellekt göstəricilərinə də nail olmaqdır (1, səh.34). Sözsüz ki, təlim fəaliyyətlərinin düzgün seçilməsi (10, səh.151) düşünülmüş metodika üzərində qurulan mütaliə insanın dünyagörüşünü, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirərək kamilləşdirir. Dinləmə bacarığı da insanın intellektuallıq göstəricilərindən biridir. Çünki, müsir təlimdə tərəfdaşı müstəqil fikir mübadiləsi qane edir. Tələbə və şagirdlərdə intelaktuallıq göstəricilərindən və özünü ifadə imkanlarından biri də hüsnxətt və orfoqrafiya normalarına riayət etməklə əldə edilmiş məlumatı öz sözü ilə yazılı ifadə etmək bacarığıdır. Yəni, bacarıq - biliklərə əsaslanaraq hər hansı əməliyyatları yerinə yetirmək qabiliyyəti deyildir, həm də bacarıq biliklərin tətbiq edilməsi deməkdir. Deməli, bacarıq elə fəaliyyətdir ki, burada əqli və praktik fəaliyyət uzlaşdırılaraq aydın dərk olunmuş məqsədə doğru yönəldilir. Sözsüz ki, hər üç funksiya əvvəllər əldə edilmiş olan bilik, bacarıq və vərdişlərin kök salıb bərkiməsi əsasında təkmilləşdirilir» (8, s.122). Nəticə olaraq da, bacarıqlar qarşıya qoyulmuş vəzifə və şəraitlə əlaqədar mənimsənilmiş biliklər əsasında şagirdlər tərəfindən yerinə yetirilən kompleks təsirlər kimi özünü göstərir.

Şagirdlər üçün önəmli olan həyati bacarıqlardan biri də müxtəlif xarakterli mətn qura bilməkdir. Bu standartda hər hansı bir əşyanı, hadisəni, vəziyyəti təsvir etmək, verilmiş süjet üzrə rəhbərli mətn qurmaq, hər hansı bir fərziyyə ətrafında fikir yürütmək, arqumentlər gətirmək, fikirlərini əsaslandırmaq bacarıqları öz əksini tapır. 3.1.1. standartını reallaşdırmaq üçün əvvəlcə şagirdlər müxtəlif yazı tiplərinin xüsusiyyətləri ilə tanış olur, bu xüsusiyyətlərə uyğun mətn qurub yazırlar. Azərbaycan dili dərslərlərində verilən mətnlər elə tərtib edilmişdir ki, həmin mətnlərdəki fikir və mülahizələrə münasibət bildirmək şagirdə mühakiməyürütmə, əsaslandırma və nəql etmə bacarığı formalaşdırmağa xidmət edir. Şagird oxuduğu mətndəki əsas fikri müəyyənləşdirir, təhlil edir və münasibət bildirir. Fikri əsaslandırma iki şəkildə aparıla bilər:

1. Mətndəki faktlara istinad edərək çıxardığı nəticələri əsaslandırır.
2. Öz mülahizələrinə istinad edərək obraz və hadisələrə münasibət bildirir.

Bu alt-standardla bağlı müəyyənləşdirilən təlim nəticələri şagirdə hər iki istiqamətdə iş aparmağa imkan verir.

Bundan əlavə, aşağıda təqdim edilən üsullar da oxu bacarığının inkişafına xidmət edir.

Onlardan biri sürətli oxudur. Sürətli oxu şagirdlərdə sürətlə şüurlu oxu bacarığının formalaşmasına xidmət edir. Bu üsulun tətbiqi zamanı müəllim şagirdlərin mətni oxuması üçün müəyyən vaxt təyin edir. Vaxtın müəyyənləşdirilməsi mətnin böyüklüyündən və informasiya yükündən asılıdır. Müəyyən edilmiş zaman çərçivəsində şagirdlər mətni elə oxumalıdırlar ki, mətn əsasında qarşılaşacaqları faktoloji suallarına cavab verə bilsinlər.

Mətnləri fərqli formalarda oxu şagirdlərə oxuduqları mətnlərdəki maraqlı və təsirli məqamları müəyyən etməyi öyrədir. Şagird mətndən onu sevindirən, kədərləndirən, təəccübləndirən və s. hislər doğuran parçaları seçir və onlara şərh yazır. Növbəti dərstdə bir neçə şagirdin seçdiyi hissə müzakirə edilərək digər şagirdlər tərəfindən şərh olunur. Bu zaman müəllim də yeri gəldikcə öz fikrini söyləyə bilər. (2, səh.30-33)

Sözsüz ki, mühüm yazı bacarıqlarından biri dinlədiyi mətni orfoqrafik baxımdan düzgün yazmaqdır. Müasir təlimdə bu bacarıq daha çox dil qaydalarına aid olan standartlarda öz əksini tapır. İmla şagirdin yalnız orfoqrafik qaydalara uyğun yazı bacarığını yoxlamaq üçün vasitə olduğundan, burada «4.1.4. Səit və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına əməl edir» (6, səh.17) standartını tətbiq etmək üçün həmin yazı növündən istifadə edə bilərlər.

Tədrisdə bacarıqların mənimsədilməsi və inkişaf etirilməsi də siniflər üzrə müəyyənləşdirilir. Məsələn, Azərbaycan dili fənni zərər V sinifdə şagirdlərin inşa, ifadə, hekayə, sadə əməli yazı nümunələri (əlan, məktub) yazmaq, elektron təqdimat, yazılı məruzə hazırlamaq kimi bacarıqları inkişaf etdirilir (6, səh.14). Bu da, mətni düzgün tərtib etmək, mətnin hissələrini əlaqələndirmək kimi bacarıq və vərdişlərin formalaşması ilə nəticələnir.

Şüurlu fəaliyyətin avtomatlaşdırılmış komponenti olan vərdiş isə elə bir fəaliyyətdir ki, onu dəfələrlə təkrar etmək sayəsində bilik və bacarıqlar səhsiz və dürüst yerinə yetirilir. Yəni, yazı, oxu, hesablama, əmək işləri, zehni və praktik məsələlərin izahı və digər bu kimi fəaliyyətlərin

təkrarlanması vərdiş halına çevrilir. Vərdiş, həm də bacarığın komponenti kimi çalışmalar zəminində avtomatlaşdırılmış hərəkətdir.

Həmin məqsədlə də, Azərbaycan dili dərslərində və müəllim üçün metodik vəsaitdə yazılı təqdimat (prezentasiya), məruzə hazırlamaq və müxtəlif formalı yazılar (inşa, ifadə, hekayə) yazmaq kimi tapşırıqlara geniş yer verilir.

Digər bir funksiyası isə təlimin tərbiyəediciliyidir. Bir vəzifə olaraq Təlimin tərbiyəedici funksiyası sosial prosesin təbiətindən irəli gəlir. Təlim prosesində şagirdlərin həm baxışları, elmi dünyagörüşü, əxlaqi və estetik təsəvvürləri, həm də şəxsiyyətin tələbatları, fəaliyyətinin motivləri, dəyərləri formalaşır. Təlimin tərbiyəedici vəzifəsinin dərəcə tətbiqi şagirdlərin elmi dünyagörüşünün, insan şəxsiyyəti üçün zəruri olan bir sıra əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərin və insani münasibətlərin formalaşdırılması xarakterini daşıyır. Dərslərdə verilmiş mətnlər də birbaşa həmin məqsədlərə xidmət edir. Dərslərdə verilmiş mətnlərin oxşarını qurmaq və digər bu kimi tapşırıqların hazırlanması istiqamətində işin aparılması şagirdlərin həyatı öyrənmə və tanıma baxımından da maraqlıdır. Məsələn, IX sinif dərslərinə daxil edilmiş, fiziki qüsurlu insanlara həsr edilmiş «Ətrafsız həyat», qadına, anaya hörmət hissi aşılaman «Ana qucağı», «Sizi təbrik edirəm, qızlar», vətənimiz üçün əvəzsiz xidmətləri olan fədakar Azərbaycan qadını Sara Aşurbəyova haqqında «Bakı tarixinin ilk tədqiqatçısı», milli qürur hissimiz olan şəhidlərimizdən bəhs edən «Bir şahidin beş şəhidi» milli-mənəvi dəyərlərimizi, soykökümüzü tanıdan «Azərbaycanlıların qədim yaşayış məskəni»; «Amalım millətimi səadətə qovuşdurmaqdır»; «İçərişəhər məhv edilməkdən necə xilas oldu?» (4) və digər bu kimi mətnlər vasitəsilə şagirdlərdə elmi dünyagörüşü, bir sıra əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər və insani münasibətlər formalaşdırılır.

Təlimin tərbiyəediciliyi hər bir dövrdə, hər bir şəraitdə özünü göstərən obyektiv qanunauyğunluqdur və təlimin mahiyyətindən irəli gələn vəzifədir. Öyrətmək – həm də tərbiyə etmək deməkdir. Yəni, təlim həm də tərbiyə edir. Ümumiyyətlə, bu prosesdə şagirdlərin idrak fəallığı izlənilir, nəəliyyətləri təhlil edilir, bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişaf səviyyəsi tənzimlənir (11, səh.218).. Bu səbəbdən də, təlimin bu vəzifəsi müəllimlərin, əsasən də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərini tədris edən müəllimlərin qarşısında duran çox mühüm və önəmli bir vəzifədir. Müəllimlər bu vəzifənin reallaşdırılmasına mütləq şəkildə səy göstərməlidirlər.

Məlumdur ki, təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi ilə bərabər onların inkişafı prosesi də baş verir. Təlimin inkişafetdiriciliyi nitq, təfəkkür, diqqət, hafizə, emosional-iradi keyfiyyətlər, fəallıq, təşəbbüskarlıq və digər bu kimi istiqamətlərdə cərəyan edir. Təlimin bu funksiyası, Azərbaycan dili dərslərində nəinki IV məzmun xəttinin tələbinə uyğun olaraq dil qaydalarına uyğun biliklərin mənimsənilməsini, eyni zamanda şagirdlərin əqli qabiliyyətlərinin inkişafının idarə edilməsini də ön plana çəkir. Ümumiyyətlə İnkişafetdirici funksiya Azərbaycan dili fəninin tədrisi zamanı özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Təlimin inkişafetdirici funksiyası başlıca olaraq aşağıdakıların yerinə yetiril-məsini nəzərdə tutur:

- 1) tədrisin yüksək, lakin şagirdlərin didaktik materialın mənimsəməsi üçün gücütəyan çətinlik səviyyəsində qurulması;
- 2) şagirdlərin inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla kurs materialının yüksək tempdə öyrədilməsi;
- 3) şagirdlərin öyrənmə prosesinin mahiyyətini dərk etməsi. Təlimin inkişafetdirici vəzifəsini tam həyata keçirmək üçün ilk növbədə şagirdlərin təfəkkürünün işləməsinə nail olmaq lazımdır (12).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili dərslərində təlimin təhsilləndirici tərbiyələndirici və inkişafetdirici funksiyalarının yüksək səviyyədə həyata keçiril-məsi şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin, müstəqil işlərinin kifayət qədər olmasına, onlarda öyrənmək, biliyi təcrübədə tətbiq etmək və özünütəhsil, özünütərbiyə və özünütəkmilləşdirmə və digər bu kimi bacarıq və vərdislərin formalaşdırılmasına təkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bəliyev H.B. Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Qismət, 2014, 384 s.
2. Cavadova S. Azərbaycan dili fənni üzrə MMV, IX sinif, Bakı, Şərq-Qərb, 2019, 200 s.
3. Əkbərov M.S., Cəfərov N.P. Bilik haqqında nə bilirik? məq. Azərbaycan müəllimi», Bakı, 20.05.1983
4. Hacıyev T., Bəktəşi S., Hüseynova Y. Azərbaycan dili. IX sinif, Bakı, Şərq-Qərb, 2019, 200 s.
5. İsmayılov R., Cəfərova D., Xudiyeva G., Qasıмова X. Azərbaycan dili, V sinif, Bakı, Altun kitab, 2019, 200 s.
6. İsmayılov R., Rüstəмова A, Cəfərova D. Azərbaycan dili fənni üzrə MMV, V sinif, Bakı, Altun kitab, 2019, 200 s.
7. Kərimov Y. Təlim metodları: Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutu, 2009, 279 s.
8. Kurikulumlar. Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzi, Bakı, 2015, 216 s.
9. Mehrabov A. Azərbaycan təliminin müasir problemləri. Bakı, Mütərcim, 2007, 448 s.
10. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. Bakı, Təhsil, 2014, 400 s.
11. Yaqubi Ə. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycanda təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təlim və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, Nurlan, 2005, 628 s.
12. <http://azkurs.org/azerbaycan-respublikasi-tehsil-nazirliyi-azerbaycan-muellimler.html?page=38>

XÜLASƏ

Məqalədə aktual mövzulardan biri olan təlim funksiyalarının Azərbaycan dili dərslərində tətbiqi imkanlarından bəhs olunur. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin əsas didaktik vəzifəsi şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədlə də, təlim prosesində xüsusi yer tutan təhsilləndirici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyaların Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin formalaşması, müstəqil işlərinin təşkili prosesində necə bir əhəmiyyət daşıdığı nəzərdən keçirilir. Onlarda Azərbaycan dili fənni üzrə verilmiş materialları öyrənmək, biliyi təcrübədə tətbiq etmək və özünütəhsil, özünütərbiyə və özünütəkmilləşdirmə və digər bu kimi bacarıq və vərdişlərin necə formalaşdırılması izah olunur. Təlim funksiyalarının nitq, təfəkkür, diqqət, fəallıq, təşəbbüskarlıq və digər bu kimi istiqamətlərdə cərəyan etdiyi və Azərbaycan dili dərslərinin də həmin işlərin təşkilində önəmli oyer tutduğu xüsusi şəkildə vurğulanır.

Məqalədə, eyni zamanda, metodistlərin təlim funksiyalarının dərslərdə tətbiqi imkanlarından bəhs edən fikirləri də təhlil edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, tədris, təlim funksiyaları, təhsilləndirici, tərbiyəedici, inkişafetdirici*